

ÉDENTŐL KELETRE

Edward W. Said: Orientalizmus
 Fordította Péri Benedek
 Európa, 2000. 667 oldal, 2900 Ft

Az ORIENTALIZMUS a frusztrációk könyve. Leleplezi, hogyan járult hozzá a nyugati tudomány évszázadokon át – napjainkig terjedő hatállyal – „a Kelet” leigázásához, kizsákmányolásához, a „keletiekkel” (főleg annak „legveszélyesebb” alfajával, a mozlímokkal) szembeni előítéletek továbbörökítéséhez. A Nyugat orientalista diskurzusának ilyen elemzésével a palesztin szerző, nem titkolt rokonszenvel a saját államukért fegyveresen harcoló honfitársai iránt, maga is tevékenyen hozzájárult a Nyugat által megaláztatott és elnyomottak öntudatra ébredéséhez, felszabadító harcához. Épp ezért fontos és tanulságos olvasmány lehet egy olyan nemzet olvasóinak is, akik a Nyugat „félbarbár perifériájaként” hasonló diskurzus áldozatainak tekinthetik magukat.

Az ORIENTALIZMUS igazi sikerkönyv. Történelmi és kritikai diskurzuselemzésével hozzájárul a Nyugat–Kelet kapcsolatok mélyebb megértéséhez, s elősegítheti a máig velünk élő előítéletek leküzdését, amely elengedhetetlen a szaporodni látszó etnikum- és kultúraközi konfliktusok megelőzéséhez és kezeléséhez. A Nyugat orientalista diskurzusának ilyen elemzésével az amerikai szerző kiterjesztette a Michel Foucault és mások által kifejlesztett fogalmi rendszer használhatóságát a nyugati világ belső viszonyain túl, annak külső kapcsolataira is. 1978-as (amerikai) első kiadása óta számos nyelvre fordították le, tudományos műtől szokatlanul magas példányszámban – nem véletlenül választotta a könyvet 1996-ban a *Contemporary Sociology* (az Amerikai Szociológiai Társaság hivatalos folyóirata) szerkesztőbizottsága az utolsó negyedszázad tíz legnagyobb hatású szociológiai műve közé.¹ Éppen

ezért fontos és tanulságos olvasmány lehet egy olyan nemzet olvasói számára is, akik az elmúlt évtizedben véglegesen elfoglalhatták az őket jogosan megillető helyet a nyugati országok sorában.

A két bekezdés szemléletmódja, bármilyen paradoxnak tűnik, egyaránt jogosult lehet. Az ORIENTALIZMUS szerzőjének személye, a kötetben túlnyúló tevékenysége, a közeg, amelyben dolgozik és hatást fejt ki, szinte gerjeszti az ambivalencia érzését. Edward W. Said és könyve, bármennyire zsurnalisztikus közhely is, polarizálja olvasóit, általában vagy dühödten elutasítják, vagy rajonganak érte. A vélemények azonban nem pusztán a két véglet körül csoportosulnak; engem például – hogy ne bújjak mások háta mögé – egyszerre inspirál és ingerel ez a könyv (s úgy érzem, nem vagyok ezzel egyedül).² Megközelítését és szemléletmódját sok tekintetben követendőnek tekintem saját elemzéseim számára is, egyoldalúságai és következtelenségei azonban rendszeresen felbosszantanak. A kontextus és a hatás előtt azonban, úgy illik, nézzük magát a művet.

Az „orientalizmus, orientalisztika” sokáig *akadémiai tudomány*ágnak számított: a „Kelet-kutatás” címszava alatt egyesült – különböző korszakokban, intézményekben, személyeknél más-más hangsúlyokkal – a történet- és földrajztudomány, a régészet, a filológia, a Biblia-kutatás, az összehasonlító és történeti nyelvészet s más megközelítések. Said azonban ennél *tágabb értelemben* használja az „orientalizmus” terminust: hatókörébe von minden ismerettípust, amelyet az elmúlt évszázadokban „a Nyugat” gyűjtött „a Keletről”. A tudományos vagy tudományos igényű ismereteken túl ide sorolja a népszerű útleírások,³ a gyarmati adminisztráció iratai vagy a szépirodalom és képzőművészetek művei által közvetített „ismerete-

¹ A lista persze erősen amerikai ízlést tükröz; jellemző módon két évvel később a Nemzetközi Szociológiai Társaság szavazásán a könyv (ahol az öt legbefolyásosabb XX. századi könyv címét kérték) még az első százba sem került be (l. Lakatos László összeállítását, *Szociológiai Figyelő*, 2000. szeptember, 204–208. o.). Igaz: a társadalomtudományokon belül nem hagyható figyelmen kívül az erőteljes amerikai dominancia.

² Két kitűnő példa: Maria Todorova: *IMAGINING THE BALKANS*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1997. viii–ix. és 8–9. o.; Geltjan Dijkink: *NATIONAL IDENTITY AND GEOPOLITICAL VISIONS. MAPS OF PRIDE AND PAIN*. London–New York, Routledge, 1996. 7–9. o.

³ Érdemes megjegyezni: a nyomtatás elterjedése és a modern tömegsajtó megjelenése közötti időszakban, tehát nagyjából a XVI–XIX. században az útleírások rendkívüli hatást gyakoroltak a nyugati közvélemény más társadalmakról kialakított véleményére.

ket” is. Said fő tézise szerint eme sokszor nagyon különböző műfajok szemléletmódja között lényegi hasonlóság és lényegi kapcsolat felelhető fel, ha „a Keletről” van szó.

A lényegi hasonlóság „a Kelet” sajátos, esszencialista szemléletében áll, azaz abban, hogy ezek a művek azt sugallják (vagy jelentik egészen nyíltan): a keletiek passzív, „öröktől fogva változatlan” lénye és/vagy vallása, kultúrája, életformája stb. képtelen a fejlődésre. Fejlődést csak a nyugatiak képesek ebbe a világba hozni. A Nyugat (amelynek éppen saját önmeghatározásához volt szüksége egy ilyen Kelet-képre) racionális, intellektuális, dinamikus, fejlődő és férfias – szemben a Kelettel, amely az orientalizmus szerint ennek éppen az ellentéte, tehát irracionális, misztikus, stagnáló vagy egyenesen hanyatló, érzéki és nőies. A lényegi kapcsolat pedig abban áll, hogy az orientalizmus különböző megnyilvánulási formái, akár ezt célozták, akár nem, azt szolgálták, hogy a nyugatiak uralmuk alá vonják a Keletet, s ezt az uralmat legitimálják.

„Tudás és hatalom” – a két fogalom összekapcsolása a Said által is gyakran hivatkozott Foucault munkássága óta vált könnyebbé a társadalomtudományokban. A francia filozófus tézise szerint a modernizáció egyik lényegi jelensége, hogy mind kifinomultabbak azok a mechanizmusok, amelyek révén a hatalmi pozíciókban lévők ismereteket gyűjtenek a hatalmuk alatt álló személyekről. Ennek segítségével cselekedeteiket mind nagyobb mértékben képesek ellenőrizni és befolyásolni, tehát ezáltal a hatalmukat növelni; sőt, ha jól érttem Foucault-t, akkor a „tehát” összekötés nem is igazán helyénvaló, tudás és hatalom annyira egybefonódik, hogy a kettő szinte már azonosítható egymással. „Ismeretet szerezni valakiről” és „hatalmat nyerni valaki felett” tulajdonképpen szinonimák, ugyanannak a folyamatnak kétfajta interpretációjáról van szó. Said tulajdonképpen a foucault-i kategóriákat alkalmazza, csak éppen nem a modernizálódó Nyugaton belüli viszonyokra, hanem a Nyugat–Kelet kapcsolatra. Nem akármilyen sikerrel: mint 1994-es utószavában maga Said is írja, napjaink (nyugati) társadalomtudományi diskurzusaiban, pontosabban annak bizonyos – de meglehetősen kiterjedt – szektoraiban szinte már közhelyszerű igazsággá szilárdult, hogy a Nyugaton belüli marginalitások (szegé-

nyek, testi és szellemi fogyatékosok, elnyomott kisebbségek, nők, homoszexuálisok stb.) „kezelésére” kifejlesztett elnyomási stratégiák és a világ nem nyugati részének kizsákmányolási mechanizmusai között szoros összefüggés áll fenn.

Egy másik név, amelyre Said ugyan csak egyszer hivatkozik, de felidézése fontos lehet az ORIENTALIZMUS szemlélete mögött álló ismeretelméleti háttér megértéséhez: Thomas Kuhn. A neves tudományfilozófus a „paradigma” fogalmát állította elemzésének középpontjába. A paradigma, erősen leegyszerűsítve, komplex séma, amely meghatározza a tudósok által igaznak, illetve megkérdőjelezhetőnek tekinthető ismereteket, a fontos kérdéseket, amelyeket kutatni kell, az eszköztárat, amelyeket használni kell. Mi több: a paradigma meghatározza észlelési sémáinkat is. Egy megszilárdult paradigmát követő tudós – hiába hiszi magáról esetleg azt, hogy „előfeltevésektől mentesen, csak a valóságot” kutatja – valójában már a vizsgálat megkezdése előtt azt hiszi, hogy *tudja*, milyen a világ, hogy már csak kisebb megfejtendő „rejtvények” maradtak, sőt hajlamos arra is, hogy azt vegye csak észre, ami ezt a bizonyosságot megerősíti. Az „anomáliákat”, amelyek nem illenek bele ebbe a sémába, félresöprik, ségedhipotézisekkel próbálják őket magyarázni, vagy – viszonylag ritkán – egy új paradigmával magyarázzák meg (amely viszont „tudományos forradalmat” okoz, a korábbi világkép egészét vagy legalább jó részét elsöpörve). Ismét csak azt mondhatjuk, hogy Said orientalizmusa⁴ *egyfajta paradigma*, csak éppen nem egy tudományos közösségre, hanem sokkal szélesebb körre alkalmazva. A nyugatiaknak, mielőtt igazi keletiekkel találkoznanának, már kialakult képük van arról, milyenek „a keletiek”, hogyan kell velük bánni, s „keletiekkel” találkozáskor ennek a képnek a megerősítését *látják* – az orientalizmus évszázados „munkával” kialakított sémáinak köszönhetően.

A séma ereje akkora, állítja Said, hogy a legnagyobbak sem képesek kivonni magukat alóla, olyan személyek sem, akiknek tudomá-

⁴ „Said’s Orientalism”: nem szabad elfelejteni, hogy rövidített kifejezésről van szó, amely tulajdonképpen azt jelenti: „a Nyugat orientalizmusa, abban az értelemben, ahogy azt E. Said megfogalmazta”.

nyos, politikai vagy irodalmi tevékenységéről amúgy esetleg nagy elismeréssel nyilatkozik. Az orientalista séma ereje azokra is ránehezedett, akik esetleg évtizedeken át a Keleten, keletiek között éltek. Az orientalista szemlélettel körbepillantó nyugati – Said könyvében lényegében csak ilyenekkel találkozhatunk⁵ – nem is kívánja megismerni a keletieket „a maguk valóságában”, hanem elvont, absztrakt, időtlen kategóriákkal írja le őket, még akkor is, ha személyes kapcsolatba került velük; egy tömeg elmosódott részének tekinti őket, akkor is, amikor szemtől szemben ülnek vele. Így a Kelet nyugati gyarmatosítása a nyugatiak szemében úgy tűnhet fel, mint kísérlet arra, hogy formát adjanak valamilyen „masszának”. Így oldható fel az ORIENTALIZMUS egyik paradoxona: miközben a Nyugat évszázadokon át ismeretek tömegét gyűjtötte „a Keletről”, s ezek az ismeretek a maguk módján eléggé hatékonyak voltak ahhoz, hogy az imperializmus korában gyarmatosítsa vagy befolyása alá vonja ezt a hatalmas területet és embertömeget, valójában ezek az ismeretek elfedték, milyenek az itt élő emberek, tehát tisztán intellektuális értelemben rossz, felületlen, hiányos vagy téves ismeretekből állt.

Ezért is érte a nyugatiakat – főleg a XX. században – meglepetések sora ezzel a Kelettel kapcsolatban. Ez az egyik olyan aspektusa az ORIENTALIZMUS-nak, amelyet a magyar olvasó figyelmébe ajánlok: az imperialista felsőbbrendűség-tudat megannyi megnyilvánulásának a felidézése⁶ s az olyan kis jóslatok, hogy a Kelet népei „sosem lesznek képesek saját kezükbe venni” saját irányításukat, vagy hogy sosem fogják fejlődésükben a Nyugatot utolér-

ni. Sőt esetenként azt is nyíltan kimondják, hogy ez az európai érdekek szempontjából nézve nem is lenne kívánatos. Még akik esetleg nem fogékonyak igazán a mai nyugati korrektségkultuszra, azok is összerándulnak, hogyan nyilatkoztak sokszor – amúgy demokratikus anyaországban élő – nyugati politikusok, értelmiségiek, művészek és „szakértők” a keletiekéről. Csak egyetlen példa: Paul Valéry meg 1925-ben is így nyilatkozott: „...kétlem, hogy a Kelet bármi újításra képes volna. Ez a kételkedés biztonságunk záloga, a mi európai fegyverünk.

Nem is beszélve arról, hogy az ilyen esetekben legfontosabb a feldolgozás művelete. De hisz pontosan ez az a tevékenység, melyben az európai elme már évszázadok óta jeleskedik. Feladatunk tehát az, hogy gondosan vigyázzunk arra a képességünkre, mely lehetővé teszi számunkra a választást, a megértést, és hogy mindent a saját értékrendszerünk szerint alakítsunk át, vagyis arra a képességre, amely azzá tett bennünket, akik ma vagyunk. A görögök és a rómaiak jó példával járnak elől, és megmutatták, mi módon lehet elbánni Ázsia szörnyeivel, hogyan lehet megszelídíteni őket tudós elemzéssel, miként lehet kiszívni lényük kvintesszenciáját... A Földközi-tenger medencéjét egy zárt edénynek képzelem, melyben összegyűlik a legjava annak, amit a keleti világ adhat.” (Id. 431–432.)

A könyv gyengéje azonban, hogy az orientalista sémát időnként rendkívül merev, a képzeletet béklyóba verő mechanizmusként, gépezetként fogja fel. „Az orientalizmus mint az egymásba kapaszkodó mítoszok hálója, mint elemzési módszer önmagában, önmagától képtelen a fejlődésre. Sőt nyugodtan kijelenthetjük, hogy a fejlődés antitézisével van dolgunk.” (536–537.)⁷ S bár az összeesküvés-elméletek leegyszerűsítéseit nyíltan elutasítja, hasonlatai és indulatai időnként mintha ilyen szemléletre utalnának. Például amikor el kell számolnia Marx orientalizmusával: miközben Said szerint „jól tetten érhető

⁵ Néhol egészen kategorikus: „A XIX. század folyamán az európai átlagember szemében – azt hiszem, ezt mindenféle megszorítás nélkül kijelenthetjük – az orientalizmus a valóságot hűen tükröző megállapítások rendszere volt, a nietszchei értelemben vett igazságoké. Mind-ebből pedig az következik, hogy minden egyes európai – a Kelettel kapcsolatos megnyilatkozásait tekintve – csak és kizárólag a rasszista, imperialista és etnocentrikus világhép meggyőződéses híve lehetett.” (350.)

⁶ Mivel ennek léte nálunk eleve nem volt annyira a köztudatban, mint Nyugaton, illetve mivel az imperialista rasszizmus kritikáját évtizedeken át olyan, marxista terminológiával közvetítették, amelyek visszaszorulása sokak szemében az imperializmus valódi bűneit is relativizálhatta.

⁷ Igaz, korábban hosszasan fejtegeti az orientalizmus többszöri átváltozását, olyan árulkodó szóhasználat-tal, mint hogy az orientalizmus „szolgai hűséggel” (162.) alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz, s az eredmény egy „ostobán kacagató átalakulás” (168.), a mai közgazdászok pl. „reciklált orientalisták” (190.) stb. Máskor szinte már öncéfoló általánosító fejtegetésekbe bocsátkozik, pl. 470–471., vagy még frappánsabban: „Nincs olyan átfogó kép, mely ne volna konzervatív...” (411–412.)

Marx emberszeretete, a szenvedők iránti együttérzése”, utóbbi végül mégiscsak arra jutott, hogy az angol imperializmus, minden kegyetlen rombolásával együtt is, pozitív szerepet is betölt Indiában, hisz életre hívja a kapitalista fejlődést (ami nélkül nem lesz szocializmus sem). Ma már különösebb botrány nélkül leírhatók lennének ezek a mondatok bármely campuson is, de 1978-ban Said még kínos kényszer érez, hogy magyarázkodjon (hasonlóan ahhoz, ahogy néhány évtizeddel korábban Marx szlávellenes megnyilatkozásait próbálták megmagyarázni a szovjet ideológusok), s igyekezetében időnként szinte mintha saját felfogását parodizálná: „Az az érzésünk, mintha az egyén elméje – jelen esetben Marxról van szó – az általánosítások, a hivatalos Kelet-felfogás térnyerése előtti utolsó pillanatban meglátta volna Ázsia egyéni vonásait – meglátta és hagyta, hogy érzelmei, érzései és érzékei a hatásuk alá kerüljenek –, melyeknek, a rákényszerített terminológiában rejlő titkos cenzor nyomására, egyetlen másodperc alatt hátat fordított. A cenzor először kétségeket ébresztett benne, majd kitörölte belőle az együttérzés legapróbb nyomait is... [...] A személyes élményt kitörli a szótárak definíciója: az ember szinte a szeme előtt látja azt, ahogy indiai tárgyú esszéi írásakor Marxot valami láthatatlan erő Goethehez, a biztonságot nyújtó, orientalizált keleti világhoz hajtja.” (268–269.)

Said nyilván már munkája legelején tisztában volt azzal, hogy nem vállalkozhat a nyugati orientalista gondolkodás egész történetének megírására. Egyrészt, mivel ez rendkívül nagy háttérismereteket és időt igénylő munka lett volna, másrészt mivel egy ilyen problémamegfogalmazással maga is a bírált esszencializmusba esne, tehát úgy kezelni „a Nyugatot”, mint valami öröktől változatlan entitást, amely lényegénél fogva az, ami. Éppen ezért már előjáróban leszögezi, hogy elemzésében többszörösen is korlátozza magát: régió szerint (az iszlámra összpontosít, a Távol-Kelettel csak érintőlegesen foglalkozik), nemzetek szerint (az angol és francia orientalizmusra koncentrálnak, más nemzetekére csak kitékint), idő szerint (a fókusz a XVIII–XIX. századon van).

Said valóban a maga állította korlátokon belül – a XVIII–XIX. századi brit és francia irodalom elemzésekor – a legerősebb. A nálunk talán kevésbé ismert orientalistákon túl fontos szerepet játszanak itt az író-utazók is, mint Chateaubriand, Lamartine, Renan, Nerval

vagy Flaubert. Írásaik elemzésével támasztja alá Said azt a már említett módszertani elvét, mely szerint a szépirodalom, az útirajz vagy a tudományos igényű művek egyaránt felhasználhatók vizsgálatánál, mivel ezek a műfajok egymást erősítve járulnak hozzá ugyanannak a képeknek a felépítéséhez és megszilárdításához. Másrészt ezek az elemzések alátámasztják azt a tézisést is, miszerint „a Kelettel” szembeni nyugati bánásmód jellegzetességei felismerhetők a Nyugaton belüli, kisebbségekkel (l. pl. 355–356.) vagy (mint például?) a nőekkel szembeni bánásmód esetében is. Remek példa erre a szexualitás területe: Said szövegelemzések sorával mutatja ki, hogy a korabeli nőelőítéletek és a „maszkulin Nyugat–feminin Kelet” egybecsengő sztereotípiája hogyan erősítik egymást. „Flaubert valamennyi regényében a keleti világhoz a szexuális fantáziálásban testet öltő menekülni vágyás képzete társul” (328.) – hívja fel a figyelmünket egy olyan motívumra, amely a BOVARYNÉ olvasása közben elkerülhetett figyelmünket, s érdekes összevetéseket tesz a francia író EGYIPTOMI UTAZÁS-ával (amelynek teljes szövege, a véletlennek köszönhetően, ugyancsak 2000-ben látott magyarul is napvilágot). „...Mindenből, ami a Kelethez kapcsolódott, a buja szexualitás párolgása vagy – ahogy Lane szokatlannul szokimondóan írja – a »közösülés szabadsága« áradt, s ez veszélyeztette az ember egészségét és ott-hona hívős nyugalmát.” (289.) Veszélyeztette – de ugyanakkor roppant csábító is volt, nem véletlen, hogy „az 1800 után Keleten járt írók között egy sem akadt, aki ne vetette volna bele magát az ottani élet sűrűjébe... A hétköznapi tömegfogyasztásra szánt kultúrájában a »keleti szex« idővel egy lett a számos kereskedelmi árucikk közül, ami azt eredményezte, hogy az olvasónak és az írónak már nem feltétlenül kellett Keletre zarándokolnia, ha kíváncsi volt rá”. (329.)

Az előző bekezdés elején azt állítottam, hogy Said bizonyos tér- és időbeli korlátokat állít fel a maga számára. Tegyük hozzá azt is, hogy e korlátok közül gyakran ki is tekint, s feltehetően, hogy az általa feltárni vélt orientalizmus más szerzőkre, korszakokra is érvényes lehet. Mindez persze nem jogosulatlan, különösen, ha ezt egy-egy hivatkozással alá is támasztja, mégis, egyik legnagyobb problémám Said könyvével ezen a ponton van. Nem érzem túl sikeresnek „antiesszencialista” stratégiáját: bár ha reflektáltan szóba kerül a kérdés, mindig tagadja, könyvének elemzése mégis azt a

képet sugallja, hogy a Nyugat legalább két és fél ezer (vagy legalább az utolsó félezer) évben folyamatosan ugyanazzal az attitűddel viseltette „a Kelet” iránt.

Ezt a burkolt tézist láthatjuk például abban, ahogy az ókori görögöket kezeli. A történet-szelmében ma már meglehetősen elfogadottnak számít, hogy – és ennek tudatosításában Said is tagadhatatlanul fontos szerepet játszott – az ógörögökről alkotott klasszikus európai kép erősen idealizált, szelektív, stilizált. Ma már a történészek többségének⁸ elfogadott véleménye, hogy a görög civilizáció számos gyökere Ázsiába és Afrikába nyúlik át, hogy a „görög demokrácia” nemcsak XX. századi, de a korabeli mércével is erősen manipulált „népuralom” volt, és az is igaz, hogy „szabad Európa vs. despotikus Ázsia” megkülönböztetése valóban a klasszikus kor terméke, s valóban inkább ideologikus, mint a valóságot pontosan leíró fogalomként jött létre. A fő „tettes” ebben Hérodotosz, akire Said csak egyszer hivatkozik,⁹ míg többször emlegeti Aiszkhüloszt – nem tudok szabadulni a gyanútól, hogy egyszerűen azért, mert az ő esetében már híres drámája címében is ott az „orientális” utalás. „A PERZSÁK esetében az ábrázolásmód drámaisága elvonja a közönség figyelmét arról, hogy amit a színpadon lát, nem egyéb, mint szimbólumokkal terhes jelenetek felettébb művi reprezentációja, a Keletet, a keletiességet megtestesíteni hivatott jelképrendszer pedig egy nem keleti szerző agyából pattant ki.” (44.) Nyomasztó, hogy ebből Saidnál „érv” lesz: hisz minden bizonynal valamennyi ógörög drámára igaz, hogy „szimbólumokkal terhes jelenetek felettébb művi reprezentációja”, akár keletiekkel foglalkozik, akár nem. Más alkalom-

⁸ Sőt például Martin Bernal – bevallottan Said által inspirált – könyve, a FEKETE ATHÉN (BLACK ATHENA. New Brunswick, New York, Rutgers University Press, 1987–1991) alapján egyesek egyenesen a másik végletbe esnek.

⁹ A szövegkörnyezet tipikusnak számít, érdemes idézni: „A Krisztus előtti második századtól kezdődően minden utazó vagy kelet felé figyelő, becsvágyó nyugati hatalmasság tudatában volt annak a ténynek, hogy Hérodotosz – a történetíró, utazó, kielégíthetetlen kíváncsisággal megvert krónikás – és Nagy Sándor – a harcos király, tudós hódító – már megjárta a Kelet országújtait.” (104–105.) Ehhez hasonló mondatok tömege sugallja, sulykolja Said fő tézisé: az orientalizmus több ezer éves folyamatosságát, illetve a „tudás = hatalom” azonosítást.

mal idézi is a kart a PERZSÁK-ból,¹⁰ s így interpretálja: „Ázsiához a következő fogalmakat kapcsolja: pusztaság, veszteség, katasztrófa – a keletiek büntetése, amiért tengelyt akasztottak a Nyugattal. Mindezt tetézi még a gyász, a régi dicsőség elcsúszása, hisz egykor régen Ázsia szebb napokat látott, s a két világ harcában akkor ő kerekedett felül.” (102.) Aiszkhülosz drámája írásakor még jól emlékezhetett arra, amikor tizenkét évvel korábban a perzsa sereg porig rombolta Athént, s hogy a görög győzelem egy hajszálon múlt; Perzsiában ekkor, tehát Kr. e. 472-ben még mindig Xerxész ült a trónon, a háború egyáltalán nem ért véget, s tulajdonképpen egészen a 449–448-as ún. Kalliasz-féle békéig a perzsa veszély Görögország számára teljesen reális volt. Képtelenség, hogy Aiszkhülosz a Said által neki tulajdonított göggel tekintett volna a perzsaakra. Érthetetlen a „hisz egykor régen Ázsia szebb napokat látott, s a két világ harcában akkor ő kerekedett felül” értelmezés is, hisz a 102. oldalon idézett szöveg Xerxész „esztelenségével” Dareiosz dicsőségét állítja szembe; márpedig Dareiosz volt a perzsa uralkodó Kr. e. 490-ben, amikor az athéniaiak – soraikban egyébként Aiszkhüloszal – szétverték Marathónnál a perzsa sereget.

Felületességre és ahistorizmusra vall, ahogy Said képes odavetni ilyen mondatokat: „Lássuk először a Kelet és a Nyugat közötti határvonal kérdését. Már az ÍLIÁSZ korában létezik.” (101.) Ez komoly állítás, minden bizonyíték vagy érvelés nélkül, a következő mondat pedig már ismét a PERZSÁK-kal, illetve Euripidész BAKKHÁNSNÖK című drámájával foglalkozik. Kíváncsi lennék, az ÍLIÁSZ mely részletére – vagy bármilyen más, az archaikus korból maradt szövegre – alapozza véleményét, miszerint a fent említett határvonal már akkor is létezett. Tartok tőle: Said számára a Kr. e. VIII., illetve V. századi görögök közötti különbség (amely jelentőségében pl. a középkor-renaisszáns átmenethez hasonlítható) éppoly jelentéktelen, mint a mondjuk az Abbasszidák és az oszmán-törökök birodalma közötti különbség – egy orientalista szemében.

¹⁰ „Nyög most egész nagy Ázsia / mert minden népe vesztve pusztá lett. / Xerxész vezette el hadunk. / Xerxész vesztette el fajunk. / Xerxész mindent nagy-esztelen tett, / s tengeri hajóhada. / Lám, nem ártott senkinek / Dareiosz, ki ijással állt / honfitársai élén! / Szusza drága vezére.” (Id. 102.) Ford. Jánósy István.

A fenti bekezdés kicsinyes szórászállhosagatásnak tűnhet, s talán valóban az is, nem az ilyen részletkérdések döntenek az ORIENTALIZMUS értékéről. Elsősorban azonban *példának* szánom: miközben Said le akar rombolni egy nyugati mítoszt, tulajdonképpen névértéken elfogadja a mítosz alapfeltevéseit, s visszavetíti annak világképét egy olyan korra, amelyre az még nem volt jellemző. Miközben azzal vádolja a nyugati szemlélőket, hogy nem látják „a Kelet” különböző térségei, társadalmi és korszakai közötti időnként roppant különbséget, maga sem hajlamos az ilyenek észrevételére „a Nyugattal” kapcsolatban. Miközben kijelenti, hogy konkrét, történelmi folyamatba ágyazott, időben változó folyamatot ír le, általában túláltalánosít, a történelmi tényekkel sokszor nagyvonalúan bánva.

„*A Kelet – az iszlám világot kivéve – egészen a XIX. századig a töretlen európai egyeduralom színterének számított. Különösen igaz ez az angolok és India kapcsolatára, a portugálok kelet-indiai, kínai és japán vállalkozásaira, a franciák és olaszok keleti kalandjaira nézvést. Időről időre a helyiek lázongásai zavarták meg az idillt, így például az 1638–39-es esztendőben japán keresztényeknek sikerült a portugálokat elkergetniük a térségből.*¹¹ *Európa számára azonban politikai, szellemi és egy ideig gazdasági téren igazából csak az arab vidékek, a muszlimok lakta területek okoztak szűnni nem akaró fejfájást.*” (131.). Ahistorizmus, túláltalánosítás, csúsztatások, tárgyi tévedések sorozata – amelyek önmagukban még nem volnának perdöntők,¹² de *tünetként* már a

¹¹ Itt már Gy. Horváth László felelős szerkesztő sem bírta tovább, s – bár máshol ezt nem teszi – lábjegyzetben „igazítja helyre” a durva csúsztatást. Mint írja: „*A szerző téved: a portugál hittérítőket Tokugava Iejaszu sógun már az 1610-es években »elkergette«; 1637–38-ban a sógunátus egy parasztlázadást vert le, amelyek résztvevői többségükben japán keresztények voltak.*” (131. lj.)

¹² Ezért térek ki rájuk csak lábjegyzetben. A nyugati (neo)imperializmust legalább annyira elítélő I. Wallerstein az ORIENTALIZMUS írásakor még frissnek számító könyvében megállapítja, hogy az 1500 környékén az Indiai-óceánon elsőként megjelenő európai hatalom, a *portugálok* csak a – korábban jórészt mozlim – közvetítő kereskedelmet hódították meg, „rendszerint az ázsiai nemzetek az általuk megszokott kerekék között és általuk kikötött feltételek alapján irányították [kapcsolataikat]. Az európaiak – azok kivételével,

könyv fő mondanivalójának problémáira mutatnak rá.

Pszichológiailag érthető, intellektuálisan azonban nyomasztó, hogy Said a nyugati iszlámellenes elfogultságra iszlámbarát elfogultsággal és egyoldalúsággal válaszol. Ezen a téren egy nehezen leküzdhető dilemmát kerülget: kimutatja, hogy a nyugati orientalista gondolkodás az iszlám világában a potenciális áldozatot látja, a leendő zsákmányt már a tényleges gyarmatosítás előtt – *a XVIII–XIX. századi brit–francia megnyitvánulások* alapján teljesen jogosan. Ezt időnként – teljesen jogosulatlanul – visszavetíti a korábbi korszakokra is, máskor azonban nem képes megállni, hogy ne emlegesse büszkén: az iszlám világ törzsterületei, történelmi távlatból tekintve, fennállásuk csaknem tizennégy évszázadának *nagyobbik részében* fejlettebbek voltak a Nyugatonál, s e korszak egészében *gyakrabban* jelentettek fenyegetést a Nyugatra, mint fordítva. „*Az iszlámot körülengő európai félelem – vagy inkább tiszteletteljes tartózkodás – teljesen érthető*” – jelenti ki büszkén a középkor kapcsán. (107.) Máskor így fogalmaz: „*Az iszlám – kétségkívül – sok szempontból komoly kihívást jelentett. [...] A 7. szá-*

akik egynehány talpalatnyi gyarmatosított földön éltek – (Ázsiában) általában az éppen megtört fél szerepét játszották.” (Immanuel Wallerstein: A MODERN VILÁGGAZDASÁGI RENDSZER KIALAKULÁSA. Gondolat, 1983. Ford. Bittera Dóra et al. 614–615. o.) Wallerstein idézi az indiai történezt, K. M. Pannikart, aki szerint „*az indiai uralkodók számára teljesen mindegy volt, hogy kereskedők a portugáloknak avagy araboknak adták-e el árucikkeiket. Valójában azonban a portugálokkal folytatott kereskedelemnek megvolt az az előnye, hogy – az indiai uralkodók által igényelt – fegyverek és más katonai felszerelési tárgyakat közvetíthetett India számára. Az indiai kereskedők – attól kezdve, hogy érdekeltté váltak a portugálokkal folytatott cserében – rendkívül rövid idő alatt olyan engedményezési rendszert alakítottak ki, amely lehetővé tette, hogy az arab kereskedők konkurenciáját kizárva, háboríthatatlanul folytathassák kereskedelmüket. És ebben az értelemben a portugál kereskedelmi monopólium – mondhatni – elősegítette az indiai kereskedők tevékenységét.*” (Id. i. m. 617–618. o.)

Az *angolok* csak a XVII. század első felében vetették meg a lábukat Indiában, s a szubkontinens feletti uralmat csak a XVIII. század utolsó két évtizedében szerezték meg. Kína császára még ekkortájt is megvető levélben utasítja el György király kereskedelmi ajánlatát, mondván, hogy birodalmának mindegyre megvan, amit csak akar. S igaza is volt: a XVIII. század végén Kína adta a világertermelés egyharmadát

zad végétől 1571-ig, a lepantói csatáig az iszlám arab, ottomán [oszmán – D. Cs.], észak-afrikai vagy éppen spanyol [nyilván: mór – D. Cs.] változata állandó nyomás alatt tartotta, folyamatosan veszélyeztette az európai kereszténységet. Az átlag európaiat már régóta nem hagyta nyugodni az a kínzó érzés, hogy az iszlám messze felülmúlta, lekörözte Rómát. [...] Az európai kulturális emlékeztetre (még a 18. század közepén is) – érthető módon – még mindig roppant súllyal neheztedek a múlt ködébe vesző történelmi léptékű események: Konstantinápoly esete, a kereszties hadjáratok, Szicília és Spanyolország elvesztése...” (131–133.; ugyanez a téma, kevésbé manipulatív megfogalmazásban: 352.) „A múlt ködébe vesző események” köréből kimaradt, hogy a törökök még 1683-ban is megostromolták Bécsset, a „komoly kihívás” kedves eufemizmusa pedig a magyarok, lengyelek, keleti szláv vagy balkáni népek katasztrófáját takarja. Magyarországon még a XVIII. század végén, II. József szerencsétlen (és elvesztett) háborúja nyomán is hisztéria tört ki a „törökvész” megismétlődésétől tartva – mindössze pár évvel a Said által oly gyakran hivatkozott napóleoni egyiptomi kaland előtt. A XIX. század elején pedig – amikor Egyiptom melleleg évtizedek-

(!) A helyzet csak az ipari forradalom nyomán változik meg, de akkor sem egy csapásra: Kínát 1840 körül, Japánt másfél évtizeddel később tudták csak a nyugati hatalmak egyenlőtlen gazdasági szerződésekre kényszeríteni; Kínát csak a XIX. század végére sikerült politikailag is alárendelt szerepbe kényszeríteni (de „igazi” gyarmat sosem volt, leszámítva két kis városállamot), Japánt pedig tulajdonképpen (legalábbis 1945-ig) sohasem.

Nem tudom, mire gondolhat, mikor „az olaszok [az »italiai« helyesebb lett volna, de ez a fordító hibája, az angolban ugyanis nincs külön terminus a két kifejezésre] keleti kalandjaira” gondol: talán Kolumbusz és néhány más kalandor származására? Velence és Genova ugyan szerzet a középkorban és a kora újkorban néhány gyarmatot a görög szárazföldön és szigetvilágban, de ezt éppen a domináns iszlám hatalommal, az oszmánokkal szemben érték el.

Melleleg: „az arab vidékek, a muszlimok lakta terület” megfogalmazás is árulkodó. Nem szükséges részletes tartalomlemezés, már első olvasásra feltűnik, hogy a Said által idézett orientalista szövetségeselek elsőprő többsége – már ha a vallási/kulturális jelleg mellett egyáltalán felmerül az etnikai háttér – az arabokkal foglalkozik, miközben a XX. század elejéig a Nyugat szemében az „iszlámkérdés” mindenekelőtt „török- (oszmán)kérdés” volt.

re gyakorlatilag független állammá vált, amelynek egy főre jutó nemzeti összterméke valamivel magasabb volt, mint a korabeli Franciaországé¹³ – még csak éppen hogy elkezdődött a balkáni népek szabadságharca. Mint máshol, Said egy másik írása kapcsán már megjegyeztem:¹⁴ szerzőnk nemcsak a korszakok különbözőségeire érzéketlen, de a Nyugat belső (?) tagoltóságára is, például arra, hogy a Nyugathoz tartozik-e egyáltalán annak „félperifériája” (tehát például Kelet-Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa).¹⁵ Gonosz kis megjegyzés, de kikívánczok belőlem: ebben olyan, mint egy „átlag nyugati”.

Egy másik zavaró bizonytalanság Said könyvében: nem derül ki, hogy az orientalizmusféle egocentrizmus nyugati sajátosság vagy általá-

¹³ J. Nagy László: AZ ARAB ORSZÁGOK TÖRTÉNETE A XIX–XX. SZÁZADBAN. Eötvös József Könyvkiadó, 1997. 30–31. o.

¹⁴ Dupcsik Csaba: FALAK ÉS FALTÖRÖK. 2000, 2000. július–augusztus. 17–30. o.

¹⁵ Bernal egy korábbi lábjegyzetben hivatkozott FEKETE ATHÉN című könyve kapcsán például érdemes megjegyezni: miközben elgondolkodtató (bár Said-hoz méltón túlzó és egyoldalú) a gondolatmenete arról, hogy „a klasszikus Görögország, a (nyugati) kultúra bölcsője” nyugati konstrukció, amely mintegy „kiretusálta” a képből az egyiptomi és közel-keleti hatást a klasszikus görögökre, szinte csak úgy melleleg rendszeresen halálra sérti a mai görögöket. „[Bernal] összeesküvés-elméleti szcenáriójában Görögország történetét rasszista romantikusok és posztromantikusok fabrikálták, akik hittek a haladásban, és arra használták, hogy ezzel igazolják a sémi kultúrák lebecsülését és kolonizálását. Ez a szempont különösen világossá válik az Oszmán Birodalommal szembeni forradalom leicsmilylő kezelésében. Bernal leírja a görögbarát hevíületet, amely a görög függetlenségi háborúra így reagált 1821-ben: »Egy ilyen hisztérikus légkörben nem jutott hely az egyiptomiaknak mint a civilizáció megalapítóinak. A kontinentális érzelmek még intenzívebbé váltak. A török uralmat Görögországban és a Balkánon kezdik nem természetesnek tartani.« Talán továbbra is természetesnek kellett volna tartani, csak hogy Egyiptom reputációját meg lehessen őrizni? Hasonlóképpen, ha azt állítja – ennek a görögbarátságának radikális hagyományait figyelmen kívül hagyva –, hogy »a filhellenizmusnak mindig volt árja és rasszista konnotációja«, ezzel valójában nem egy olyan felszabadító mozgalmatól vonja meg a támogatást, amely annyira hasonlít azokra, amelyeket ma látszólag olyan nagyon felkarol?” (Vassilis Lambropoulos: HELLÉNEK ÉS HÉBEREK – AZ EUROCENTRIZMUS KEZDETEI. Magyar Lettre Internationale, 2000. nyár; 37. sz. 40. o. Ford. Karádi Éva.)

nos jelenség, a civilizációközi kapcsolatok jellegzetes velejárája.¹⁶ Illetve dehogynem derül ki: ha explicit szóba kerül, Said is elismeri, hogy valamennyi civilizáció saját normáit tekintve „normálisnak”, felsőbbrendűnek más civilizációkkal, más kultúrákkal szemben. Ennek a hitnek a megingása rendszerint politikai leigáztatás és fenyegető akkulturáció jelzése (a ritka kivételek egyike a rómaiaké, akik csodálták a görög civilizációt – de katonailag ugyanolyan kegyetlenül leigázták őket, mint a „barbárokat”). Saiddal szemben én megkockáztatnám: a Nyugat nem abban kivételes (ebben teljesen a „szokványos” mintát követte), hogy lenézte a más kultúrához tartozókat, hanem hogy elkezdte szégyellni magát miatta. Legalábbis: bizonyos, főleg, de nem kizárólagosan értelmiségi körei – tömeges méretekben különösen az 1960-as évek vége óta – elkezdtek keményen bírálni a Nyugat korábbi és kortárs viszonyulását más kultúrákhoz. Anélkül, hogy „leleplezni”, cáfolni vagy diszkreditálni szeretném ezzel bármely oldal érveit, tárgyyszerűen meg kell állapítani: ez a közeg biztosítja Said hátterét is minden szempontból.

A fenti bekezdésben elsősorban az intellektuális háttérre gondoltam: a magam „nyugati is, meg nem is” helyzetéből nehéz nem ironizálni azon, hogy a korábbi lábjegyzetekben hivatkozott Bernal, Todorova, Lambropoulos éppúgy amerikai egyetemen tanít, és amerikai kiadóknál jelenteti meg angolul írt könyveit, mint ahogy maga Said is. Ugyanakkor Saidot sajátos családi-identitásbeli kötelékek is fűzik Amerikához.¹⁷ Apja az Egyesült Államokba emigrált, majd harcolt az amerikai hadseregben az első világháborúban, ezért megkapta az állampolgárságot még Edward születé-

se előtt. Edward W. Said bár Jeruzsálemben született, de gyermekkor legnagyobb részét Egyiptomban töltötte (bár családja itt elsősorban a szír–palesztin származású arabok közösségével érintkezett); Said amerikai állampolgárként és anglikán keresztényként európai neveltetést kapott – Kairóban. Az Egyesült Államokban felnőttként telepedett le, amerikai egyetemeken tanít napjainkig. Mint visszaemlékezéseiben írja, utólag megdöbbenő élmény volt számára, hogy *szülei* generációjának milyen kevéssé fáj a „Palesztina elvesztése”, azaz Izrael megalakulása. Neki viszont évtizedekkel később, felnőtt fejjel kezdett el fájni ez az élmény, s a palesztin ügy egyik hatásos amerikai szószólója lett. Eddig szándékosan kerültem Said politikai tevékenységének értékelését vagy akár említését is, éppen mivel az igazi indulatokat ez kavargja személye körül. Egyesek szemében ő „a terror professzora”, s alig néhány hete (e sorokat 2001 januárjában írom) is felhánytorgatták neki, hogy demonstratív kődobáló palesztin fiatalok között fényképeztette magát; ugyanakkor olyan izraeli író és publicista is akad, aki szerint a fent említettek „*elfelejtik, hogy ő volt az egyik első nagy tekintélyű palesztin, aki nyíltan kiállt az Izraellel való, »két állam« elve alapján álló történelmi megegyezés mellett. Számos kommentárjában világossá tette, hogy iszonyodik a PFSZ nyers fegyver- és személyi kultuszától...*”.¹⁸

Az aktuálpolitikai viszonyulásoknál azonban jelen írás szempontjából érdekesebb összefüggés, amelyre az előző mondatban idézett Amosz Elon figyelt fel: „*van némi ironikus hasonlóság Said és egy csoport Európából Amerikába származott zsidó emigráns és ezek leszármazottai között, akik úgy érzik, Izrael-pártibbáknak kell lenniük az izraelieknél is...*”. S az ironiát csak fokozza: Said, akárcsak a legtöbb palesztin, a nyugati benyomulás egyenes következményének és bizonyos mértékben folytatásának tekinti a zsidó állam XX. századi létrehozását, miközben az ORIENTALIZMUS-ban ő maga is kimutatja, hogy mennyire analóg, sokszor pedig ki-mondottan szellemi rokonságot mutat egymással a nyugati antiszemitizmus és arabellenesség. Az „intellektuális” alapokat ez utóbbi,

¹⁶ Az 5. lábjegyzetben idézett szövegrészlet például, amely arról szól, hogy a XIX. században *valamennyi* nyugati csak rasszista szemmel tekinthetett a Keletre, így folytatódik: „*A fenti kijelentés éle némiképp tom-pítható, ha elfogadjuk, hogy az emberi közösségek – legalábbis a fejlettebb civilizáció – »más« civilizációkkal szem-besülve az imperializmus, a rasszizmus és az etnocentriz-mus útján kívül nemigen kínáltak egyebet.*” (350.) Nem értem. Nem a kijelentés „élet” kellene tompítani, hanem a fenti mondat konzekvenciáin elgondol-kodni. Főleg, ha a „mások” iránti megértés hiányát vetjük *mások szemére*.

¹⁷ Edward W. Said: *OUT OF PLACE. A MEMOIR*. LON-DON, Granta Books, 1999.

¹⁸ Amosz Elon: *A SZÁMÚZOTT HAZATÉRÉSE – EDWARD SAID EMLÉKIRATAIRÓL*. *Magyar Lettre Internationale*, 2000. nyár, 37. sz. 73–76. o. Ford. Simon Vanda és Farkas Zolt.

kezdetben a „sémi” kategóriájának felfedezése és az „indoeurópaival” való szembeállításra képezte,¹⁹ s kezdetben olyannyira a zsidóság ellen irányult, annak „keleties, tehát nem nyugati” jellegét akarta hangsúlyozni. „Az 1973-as háború után az arabok sokkal fenyegetőbb színekben jelentek meg mindenütt. Az újságokban szinte mindennaposnak számítottak a benzinkút csapja mögött tébláboló arab sejkéket ábrázoló gúnyrajzok. Az így lefestett arabokról azonban csak a vak nem látta, hogy igazi »sémi«: a kampós orr, a bajszos, sunyin vigyorgó ábrázat... A közkeletű antiszemita nézetek ösztöze a zsidók helyett az arabokra zúdult...” (495).²⁰ A helyzet iróniája azonban cseppet sem szórakoztató, inkább keserű érzéseket kelt.

Könyve magyar kiadása már tartalmazza a második angol nyelvű kiadás elé írt, 1994-es előszavát is. Nagyon tanulságos szövegről van szó. Said ebben reagál rendkívüli, maga számára is váratlan sikerére, a már csak addig megszületett tucatnyi fordításra, a vitákra és a rá hivatkozó munkák sorára. Csalódást keltő azonban, mennyire nem reflektál a befogadó közeg sajátosságaira: „az ORIENTALIZMUS – írta – egyszer csak ösztöddással kezdett szaporodni. Amennyire képes voltam követni és nyelvileg megérteni ezeket az egymást követő változatokat, rádöbentem írásom nyugtalanító és természetesen szándékomon kívül álló polimorfására... [...] Hadd kezdjem a könyv fogadtatásának egy olyan aspektu-

¹⁹ Az általában a „liberális” címkével ellátott Ernest Renan például így fejtette: „A külső szemlélő számára a sémi egyszerűségük okán tökéletlen népségnek tűnnek. Ez a faj az indoeurópaiakhoz képest – ha használhatom egyáltalán ezt a hasonlatot – olyan, mintha egy cseruzavázlat és egy festmény között akarnánk párhuzamot vonni; hiányzik belőle mindaz a gazdagság, bőség, az életnek az a fajta színekben gazdag kisugárzása, mely nélkül semmi sem lehet tökéletes. Az olyan emberekhez hasonlóan, akikben a rátermettség erénye csak nyomokban fedezhető fel, s fényes gyermekkor után férfivá érve nem képesek át lépni a középserűség korlátait, a sémi népek is történelmük kezdeti szakaszában éltek virágkorukat, ám igazán éretté sohasem váltak.” (Id. 258.) Said könyve műveltségem egy fehér foltjára vetett új fényt: mikor könyve 21. oldalán először összeköti Renan és (a rasszizmus egyik előfutáraként számon tartott) Gobineau gondolatait, túlzónak és elfogultnak hittem ezt a megközelítést.

²⁰ Mellesleg: Said itt némileg ellentmond saját tézisének is, hiszen csak mellesleg jegyzi meg, hogy az orientalizmus kategóriája nem okvetlenül csak „a keletiek” s főleg a mozlím népek ellen irányult.

sával, mely nagyon elszomorít, s melyen... még mindig nem tudtam igazán túllenni magam. Könyvemem mind hívei, mind ellenfelei ugyanis a Nyugat-ellenesség téves, ám felettebb hangzatos vádjával illették”. (578–579.) Attól tartok, a Nyugat „orientalizmusa” legalább ilyen „poliform”, a nyílt rasszizmustól az önbírálatig sokféle hangot megjelenített és megjelenít, s Said a maga módján ugyanúgy leegyszerűsítette ezt a „diskurzust”, mint sok értelmező az ő könyvét.

Annak tudatosítása, hogy a világ változóban van, tisztánlátásra vall, s Said részéről szerénytelenség volna tagadni, hogy ennek a folyamatnak az ORIENTALIZMUS nemcsak haszonélvezője, hanem (az egyik) alakítója is. Nehéz azonban megérteni, hogyan és mitől képes megváltozni az orientalizmus rendszere, ha valóban olyan merev, mozdíthatatlan évszázadok változó viszonyait túlélő rendszer, mint amilyennek Said látatja. „A kisebb nemzetek – a korábban gyarmati uralom alatt rabszolgáskorban, elnyomva élő népek – ma már nem tesznek lakatot a szájukra, s véleményükre az idősebb korú európai és amerikai férfilakosság kivételével sokan odafigyelnek. Forradalmi változás zajlott le a nők, a kisebbségek és a társadalom szélére sodródott csoportok gondolkodásában, önértékelésében, ami világszerte hatással volt a közgondolkodás alakulására. Az 1970-es években, amikor az ORIENTALIZMUS-on dolgoztam, már éreztem az átrendeződés előszelét, de mostanra a helyzet drámaian átalakult, s azért akit komolyan érdekel a kultúra tudományos igényű és elméleti jellegű tanulmányozása, nem teheti meg, hogy behunyja a szemét.” (611–612.) Miért ne tehetné? Korábban hatszáz oldalon át bizonyította, hogy igenis, a nyugatiak évszázadokon át behunyták a szemüket a Kelet valóságára előtt.

Recenzióm elején azt írtam, hogy Said könyve egyszerre inspirál és vitára provokál, ugyanakkor írásomban nem tudtam patikamérlegesen adagolni mindkét érzésemet, s inkább a kritikai hangok domináltak. Az elismerés hangján talán akkor tudnék többet szólni, ha megkísérelném megírni a *magyar orientalizmus* – véleményem szerint csakugyan megírásra váró – történetét. Az olvasót ezért arra kérem, hogy higgye el nekem: kritikai megjegyzéseim ellenére, pontosabban azokkal együtt is az ORIENTALIZMUS-t alaplűnek tartom, s feltétlenül ajánlom elolvasását.

Dupcsik Csaba